

- ChD III — Ch. Dickens. *Dombey and Son*, Moscow, 1955.
ThD — Th. Dreiser. *The Titan*, Moscow, 1957.
EG — E. Gaskell. *North and South*, London, 1927.
KM — K. Mansfield. *Selected Stories*, Moscow, 1957.
Th — Thackeray. *Pendennis*, v. I, II, London, 1933.
ET — E. Tompson. *Lobo the King of Currumpaw and Other Stories*, Moscow, 1956.
MW — M. Wilson. *Live with Lightning*, Moscow, 1957.
-

PASTABOS INDOEUROPIEČIŲ FONOLOGINĖS SISTEMOS KILMĖS KLAUSIMU

Sanskrito balsių sistemą \tilde{a} – \tilde{i} – \tilde{u} Augustas Šleicheris laikė pirmąją indoeuropiečių balsių sistema¹, manydamas sanskritą esant visais atžvilgiais senoviškiausia indoeuropiečių kalba.

Tą pačią balsių sistemą a – i – u mes matome ir seniausioje semitų kalboje — akadų kalboje².

Dar XIX šimtmečio indoeuropeistika įrodė, kad A. Šleicheris buvo neteisus, galvodamas, kad indiškasis a Europos indoeuropiečių kalbose (graikų, lotynų) suskilęs į a , o , e . Buvo pateikta nuginčijamų įrodymų, kad būtent indiškasis a yra įvairaus kilimo — iš ide. a , o , e^3 . Vėliau kilusi „laringalinė hipotezė“, sukurta F. de Sossuro, bet labiausiai išvystyta J. Kurilovičiaus ir E. Benvenisto, išnaudodama naujai atrastos hetitų kalbos duomenis, ėmė tvirtinti, kad pirmą kartą ide. balsis turėjęs būti e , kuris, veikiamas senovinių laringalinių garsų, davęs pradžią balsių a , e , ir o skirtumui⁴.

Bet ar galėjo taip būti pačiais seniausiais laikais?

Pačių artikuliacijos atžvilgiu lengviausiu balsiu vis dėlto reikėtų laikyti balsį a . Jam ištarti tereikia balso stygų virpėjimo ir paprasto burnos atidarymo, neapvalinant lūpų ir netraukiant burnos kampų į šalis, liežuvį laikant pačioje ramiausioje, neįtemptoje padėtyje. Tai yra pirmas kūdikio artikuliuojamas balsis. Tokį balsį dažniausiai turėjo tarti ir pirmą kartą žmogus, vos tik pradėjęs naudotis garsine kalba.

Ilgainiui turėjo atsirasti ir kitokių balsių, kurie iš pat pradžių turėjo būti griežtai skirtingi nuo a , nes mažas skirtumas galėjo būti pirmą kartą žmogui nepakankamas, kad juo galima būtų paremti semantinius skirtumus.

Tokie griežtai skirtingi nuo a balsiai turėjo būti tikrai i ir u . Balsis i pasižymi smarkiu burnos kampų traukimu į šalis ir smarkiu liežuvio pa-

¹ A. Schleicher. *Die deutsche Sprache*, Stuttgart, 1869, S. 50, 134.

² A. Ungnad. *Babylonisch-assyrische Grammatik*, München, 1925, S. 7.

³ K. Brugmann. *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Strassburg, 1904, S. 67 ff.

⁴ Э. Бенвенист. *Индоевропейское именное словообразование*, М., 1955, стр. 179.

slinkimu į priekį. Balsis *u* pasižymi dideliu lūpų suapvalinimu ir smarkiu liežuvio atitraukimu į užpakalį. Balsiai *i* ir *u* yra griežčiausi antipodai, kurių sumaišyti buvo neįmanoma. Tiek lūpų, tiek liežuvio judėjimo kryptis tariant *i* ir *u* yra griežtai priešinga, o patsai judėjimas siekia savo galiomybių ribą.

Balsiai *i* ir *u* sudaro fonetinę koreliaciją, ir tie trys aiškiausi, lengviausiai atskiriami balsiai (*a*, *i*, *u*) turėjo sudaryti seniausią pirmykščio žmogaus balsių sistemą. Tų balsių artikuliacijos skirtumas ne tik girdimas, bet ir aiškiai matomas.

Seniausia rašytiniuose paminkluose užfiksuota semitų kalba (akadų) rodo vis tą pačią trijų balsių sistemą.

Vienoje iš seniausių indoeuropiečių kalbų (sanskrite) irgi yra ta pati trijų balsių sistema.

Pačiame sanskrite, be *abejo*, turėjo būti tam tikrų didesnių ar mažesnių nutolimų nuo *a* balsių *e* ir *o* pusėn, bet, matyti, gramatikų (kurių indai turėjo nuo seniausių laikų) j tai nebuvo atkreipta dėmesio, nes tie nutolimai griovė pagrindinę trijų balsių sistemą *a—i—u*. Balsis *a* — lengviausia artikuliacija, vos pravėrus burną, balsiai *i* ir *u*, sudarą fonetinę koreliaciją, reiškė gyvą, energingą lūpų ir liežuvio judesį, vykstantį priešingomis kryptimis.

Tie tam tikri didesni ar mažesni sanskrito nutolimai nuo *a* balsių *e* ir *o* artikuliacijos pusėn, be *abejo*, buvo paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės, kuri tuos pačius nutolimus perdavė kitoms indoeuropiečių kalboms (graikų, lotynų). Tačiau sanskrite turėjo būti likviduotos pastangos praplėsti indoeuropiečių balsių sistemą (*a—e—o—i—u—ə*) ir grįžta prie dar senesnės, vis tos pačios trijų balsių sistemos.

Lietuvių kalboje, kaip yra žinoma, panašiai, kaip seniausiose germanų kalbose (gotų), indoeuropietiški *a* ir *o* susiliejo į vieną *a*. Naujausiais laikais lietuvių kalboje ir *ide. e* savo artikuliacija priartėja prie *a*, tapdamas, kaip ir *a*, žemutinio pakilimo balsiu. Ar tai nereiškia vis tos pačios tendencijos grįžti prie pirmykštės, pastoviausios trijų balsių sistemos? Balsių *a* ir *o* susiliejimą į vieną balsį (*o*) rodo ir slavų kalbos.

Toji trijų balsių sistema pasirodė esanti pastovi ir nuolatinė, nes ji remiasi gamta, žmogaus artikuliacijos fiziologinėmis sąlygomis. Žmogaus artikuliacijos ribotumas, jos ribotos galiybės ir turėjo neišvengiamai pasidaryti pastovios fonologinės sistemos pagrindu. Amžių būvyje įvairiose kalbose galėjo būti daug įvairiausių mėginimų tą fonologinę sistemą praplėsti, bet dažnai ji vėl daug kur išryškėja, būdama nuostabiai ištikima sau pačiai.

Ir pirmykštėje sprogstamųjų priebalsių sistemoje galėtume įžiūrėti, kaip jos užuomazgą, tokią pat triadą.

Pati lengviausia artikuliacija, visai nereikalaujanti liežuvio įtempimo ir darbo, yra *b* artikuliacija. Šiam priebalsiui ištarti tereikia staigiai kiek

praverti lūpas, virpant balso stygoms. Skiemenį *ba* nesunkiai artikuliuoja keturių—šešių mėnesių kūdikis.

Liežuvio priekiu liečiant viršutinius dantis, artikuliuojamas *d*, liežuvio užpakalinei daliai siekiant minkštąjį gomurį, artikuliuojamas *g*. Priebalsiai *d* ir *g* sudaro fonetinę koreliaciją. Jų artikuliacijos vietos yra kraštutiniai, priešingai burnos vidaus punktai; *d* ir *g* (veliarinis!) yra griežčiausi antipodai, kuriuos sumaišyti buvo ne taip lengva. Liežuvio judėjimo kryptis tariant *d* ir *g* yra griežtai priešinga, o patsai judėjimas siekia savo galimybių burnos viduje ribą.

Vadinasi, *b—d—g* yra patys pirmieji, aiškiausi, lengviausiai vienas nuo kito atskiriami priebalsiai, turėję sudaryti seniausią pirmykščio žmogaus sprogstamųjų priebalsių sistemą. Pasigaunant reduplikacijos su balsių harmonija, kuri dažnai ir dabar sutinkama, ypač vaikų kalboje, galėjo atsirasti šie pirmieji pirmykščio žmogaus žodžiai: *baba, dada, gaga*.

Tačiau pirmykštis žmogus buvo galingos sveikatos, jam visai nesunku buvo ištarti ir stipresnės oro srovės reikalaujančius atitinkamus dusliuosius garsus *p—t—k*. Tos pačios artikuliacijos skardieji ir duslieji priebalsiai taip pat sudarė fonelines koreliacijas: *b—p, d—t, g—k*.

Panaudojant nosį kaip rezonatorių ir sušvelninant eksploziją, gaunami nosiniai priebalsiai *m—n—v*, sudarą naujas fonetines koreliacijas: *m—b, n—d, v—g*. Tuo būdu gaunama jau gana didelė priebalsių sistema:

b—d—g
p—t—k
m—n—v

Juos panaudojant kalbai, išeina visa eilė žodžių: *baba, dada, gaga, papa, tata, kaka, mama, nana, vava*.

Šitie pirmykščiai žodžiai tebeegzistuoja iki šių dienų daugelyje kalbų, ypač vaikų kalboje, kur turi kartais skirtingas prasmes. Gerai visiems pažįstami yra *mama, papa, baba, tata, kaka* ir kt. Primintina lot. *nana* „nykštukė“, *mamma, cacare*, sen. gr. *kaká* „bloga“, gr. ir lot. *babae, papae* (nustebimą reiškia jaustukai). Be to: gruzinų *mama* „tėvas“, tiurkų — *baba* „tėvas“, sanskrito ir lot. *tata* „tėvas, tėvelis“, pranc. *dada* „arkliukas“ (vaikų kalboje), pranc. *gaga* „suvaikėjęs žmogus“, pranc. *nanan* „skanėstai“ (paskutinis balsis su nazalizacija) ir kt.

Praktikuojant aspiraciją, ilgainiui gaunama visa eilė naujų fonetinių koreliacijų (neaspiruotas — aspiruotas). Panaudojus tokį koreliacijos principą, priebalsių sistema išauga ir pasidaro tokia:

k kh g gh v
t th d dh n
p ph b bh m.

Liežuvis ieško burnos viduje naujų artikuliacijos galimybių, kurios turi tenkinti vis augančius semantinius poreikius, augant materialinei kultūrai ir progresuojant mąstymui. Įvairių koreliacijų priebalsiai *b—d—g, p—t—k, m—n—v, bh—dh—gh* ir *ph—th—kh* yra nesunkiai atskiriami vie-

nas nuo kito. Jų skirtumus gali pagauti šiandien ir nepatyrusi nelingvisto ausis. Vis labiau rafinuotėjant žmonių klausai, galėjo būti sėkmingai tenkinamas troškimas dar labiau praplėsti priebalsių sistemą ir išnaudoti semantikai naujas galimybes. Braukant liežuviu po gomurio skliautą, užtiktos dar dvi vietos, kur galėjo būti artikuliuojami nauji garsai. Dėl asimiliacijos su palataliniu balsiu *i* atsirado palataliniai garsai, liežuviui kiek paslenkant į priekį ir siekiant kietąjį gomurį (*k' k'h g' g'h n'*). Sklandžiųjų priebalsių įtakoje atsiranda cerebraliniai priebalsiai, artikuliuojami, pakeliant liežuvio galą prie ir net už alveolių.

Sanskritas ir pavaizduoja tokį priebalsių sistemos išsivystymo etapą. Jame turime:

k	kh	g	gh	ɳ	— veliarius,
c	ch	j	jh	ñ	— palatalinius,
ʈ	ʈh	ɖ	ɖh	ɳ	— cerebraličius,
t	th	d	dh	n	— dantinius,
p	ph	b	bh	m	— lūpinius.

Kadaise sanskritas nustebino Europos kalbininkus tokia turtinga ir tvarkinga priebalsių sistema. Tačiau dar įdomiau pažymėti, kad net šių dienų indiškiosios kalbos (pvz., hindi) ištikimai išlaikė vis tą pačią senovinę, turtingą ir aiškia savo priebalsių sistemą⁵.

Daugelyje šių dienų europiečių kalbų vartojami cerebraliniai (alveoliniai) priebalsiai rašte ženklinami taip, kaip ir dantiniai. Cerebraličių skirtumas nuo dantinių yra toks nežymus, kad praktiškai net nematoma reikalo jį žymėti. Lietuvių ir daugelyje kitų kalbų nežymimas rašte veliaričių ir palatalinių, o taip pat palatalizuotų ir nepalatalizuotų priebalsių skirtumas. Tačiau jokia abėcėlė, jokia ortografija nemaišo lūpinių, dantinių ir veliaričių. Tradiciniai graikų ir lotynų alfabetuose užfiksuoti garsai *b, p—d, t—g, k* palieka daugelyje kalbų fonologinės sistemos pagrindu, nelyginant skeletu. Negalimas yra grynų veliaričių ar lūpinių virtimas dantiniiais ir atvirkščiai. Tuo tarpu palataliniai gali, pvz., atsirasti vietoje palatalizuotų dantinių, kaip atsitiko kai kuriose lietuvių tarmėse, kur vietoje *tėvas, nedėlia* sakoma *kėvas, negėlia*⁶.

Germaniškųjų kalbų priebalsių sistemos perkaita (Lautverschiebung) iš esmės nepajudino indoeuropietiškiųjų kalbų priebalsių sistemos, t. y. nepakeitė jos senųjų koreliacijų. Jei ide. duslieji ir duslieji aspiruotieji virto dusliaisiais spirantais, ide. skardieji aspiruotieji — skardžiaisiais spirantais ir ide. skardieji — dusliaisiais, tai pasikeitė čia tik artikuliacijos charakteris, o artikuliacijos vieta liko toji pati. Įvykus pakitimams

k > h	kh > h	g > k	gh > g
t > ʈ	th > ʈ	d > t	dh > d
p > f	ph > f	b > p	bh > b,

⁵ Камтрасад Гурю. Грамматика хинди, ч. 1, М., 1957, стр. 61.

⁶ J. Otrębski. Gramatyka języka litewskiego, t. I, Warszawa, 1958, s. 353—354 (pavyzdžius pateikė J. Dovydaitis).

atsirado nauja priebalsių sistema:

h	k	g
ð	t	d
f	p	b

Pakitimai, kuriuos aiškina Vernerio dėsnis, sistemos visiškai nekeičia.

Ir lietuvių kalba, kuri neturi cerebralinių, o taip pat aspiruotų priebalsių, išlaiko senovinės sistemos skeletą:

k	g	ŋ
k'	g'	ń
t	d	n
p	b	m,

kuris galėjo egzistuoti primityviausioje kalboje dar prieš daugelį tūkstančių metų. Vėliau praplėstas, jis vėl grįžo prie savo ankstyvesnės sudėties

Išvada: žmogaus artikuliacija yra iš prigimties ribota; jos ribotumas ir sudaro fonologinės sistemos pagrindą, kuris turi būti bendras ir iš esmės labai patvarus ir pastovus daugeliui kalbų, jei ne visoms pasaulio kalboms. Tai ir suprantama, nes juk visame žemės rutulyje visų tautų ir visų rasių žmonės turi tuos pačius kalbos padargus, vienodus iki smulkiausių detalių, vadinasi, ir vis tas pačias pagrindines artikuliacijos galimybes.

R. Mironas

1680 METŲ KATEKIZMAS

Antraštėje minimas žodis *surinkimas* rodo, kad tas katekizmas yra išleistas kalvinų.

Knygutė turi 40 puslapių, puslapiai nenumeruoti. Dabar to katekizmo žinomas beliko tik vienas egzempliorius, jis yra Britų muziejuje. Glazgovo universiteto profesoriaus V. E. J. Hultumo tarpininkavimu muziejus neseniai atsiuntė mums iš Londono jo mikrofilmą. Prie to egzemplioriaus yra pridėtas 11 puslapių kažkieno ranka rašytas lietuviškas anglišką žodynelis; žodžiai paimti iš katekizmo teksto.

Tas katekizmas iš esmės nesiskiria nuo kitų to laiko religinių leidinių. Bet jis yra įdomus tuo, kad prieš jį buvo 1682 m. išleistas Vilniaus vyskupystės valdytojo Slupskio aplinkraštis, reikalaujantis jį naikinti ir už jo skaitymą grasinantis bažnyčios iškeikimu. Todėl suprantama, dėl ko išliko jo tik vienas egzempliorius pasaulyje.